* * *

В Карпатах.

Дома, себто в своїй малій хлопській хатці, лишив він в одній половині хору жінку, в другій свою молоду невістку з малим унуком. Його одинокий син пішов на війну, і йому треба про все дбати.

Це тяжко.

Він сам має слабі ноги, а гори вимагають молодших сил. Але він ходить всюди сам.

Ах, господи, як це все сталось! Пекло, що аж ледве гори не ревуть. Тиша гір і лісів чує, чого ніколи не чула. Грім гармат, вистріли поодиноко і гуртом. Часто відбивається від стін, немов призивання на поміч. А як прийдеш туди — тихо, або тільки булькоче потік там в долині, або налякана вивірка спинається по сосновім пні скоро, як блискавка, або самі гори немов зворушені, якби це не їх діло було шуміти, снити і колихатися.

Він виходить частіше. Часто ранком і ввечері, а як коли то і в ніч. Як вимагає того хата або маржина його сина.

Там поза горами є торговиця, де він купує, чого треба. На дорозі туди чи сюди на шпилі він відпочиває, курить свою люльку, думає про свого сина, свою ниву і ще про дещо та шкандибає дальше. Дуже радо виходить він вечором, тоді він не гаїть часу. Ночі ясні. Не раз можна було би полічити всі зорі на небі... на цім святім небі, що лиш одно лишилось, на що можна покладати надію...

Світало. Маржині треба неодмінно солі. Ах, ся маржина! Відколи Андрій пішов, стала вона нужденна, особливо від недавнього часу. Його

оборіг стоїть там далеко на горі, треба сіно здалека носити, а це для нього дуже тяжко. А коли він тільки ввійде в стайню, всі звернуть свої голови до нього, глянуть, немов питають: "Де той, хто нам їсти носив частіше і більше, ніж ти? Той, хто нас гонив до джерела. До цього джерела, що майже з шумом вибризкує зі скал, де мили ми морди в піні води і пили... ах, що це за розкіш була!"

На початку грудня 1914 року не було ще снігу в горах поблизу колиби. Тільки пізніше почав він звільна падати, коли він одного інеєвого ранку вертав з торговиці і ніс сіль для своєї маржини, щоб дати їй полизати, як дітям ласощів. Тут затримала його рота російських солдатів. Переляканий, хотів він її обминути, але вже було запізно. Вона його затримала. Один з неї, певне комендант, поставив йому питання, де находиться австрійське військо.

Він не знає, він справді не знає, тільки він це повинен був знати — напирав на нього неприятель.

Ні, він цього не знає.

Засміялись.

Один глянув на другого і засміявся.

— Ти зараз будеш знати...— сказав той, хто здавався комендантом, високий на зріст і суворий з лиця.

— Я не знаю,— змагався хлоп, котрому зі страху перед неприятельським військом виступив піт на чоло. Звідкіля він це може знати. Він сидів в своїй хаті, що тепер подібна до сироти, відколи син покинув її, працював в ній і біля неї, доглядав маржини і овець, був разом і господарем, і наймитом. Не знає навіть, де тепер його син,— звідкіля ж він може знати, де загалом находиться військо. Він тільки хлоп, що не знає ні читати, ні писати. Він не знає нічого... нічого... нехай

же його панове лишать в спокої, йому треба зійти з гори і дати маржині солі, бо вона вже довго оскомиться без неї, але мусила все наново чекати солі, бо він мав купити перед тим другі необхідні речі.

Чи вони вірили йому, чи ні... хто це може знати; вони взяли його між себе і давали йому гроші, щоб тільки сказав, де находиться військо.

— Що за дурний хлоп із тебе,— сказав один з середини,— що вдаєш дурнішого, ніж ти є? Не затримуй нас і себе довше, тільки скажи, де ваше військо, і тоді "пашол". Як ти смієш нас так затримувати?

З тими словами відділився він від роти і втиснув йому в руку кілька рублів, проти чого чоловік не опирався і, не оглядаючи їх, всунув в свій черес.

— Пане, змилуйтеся наді мною, я нічого не знаю. Так, як я не знаю, де находиться мій син, так само не знаю, де стоїть наше військо. Пустіть мене додому, а я вам за це сердечно подякую. Дома мене жде хора жінка, маржина, котрої вигляд крає мені серце, бо їй, відколи пішов син, не так добре поводиться, як перед тим. Я вже старий і мимо цього мушу сповняти найтяжчі роботи біля дому в стайні. Молодої невістки не можна торкати,— вона своєму чоловікові незабаром дасть, як бог поможе, сина. Ай! хто знає мою журбу і клопіт, хто знає также моє горе, — говорив він і склонився покірно перед неприятелем.

— Але ти це знаєш, що ваше військо десь мусило піти? — запитав знову той, чий голос наводив на нього страх і, як йому здавалось, зраджував коменданта.

— Так, пане.

— А ще знаєш ти, чого вас учили, як ви маєте заховуватись супроти нас, коли ми прийдемо до вашого краю і будемо чогось від вас вимагати?

— Я нічого не знаю, пане! Я мешкаю нижче, проти долини, тільки з моїми домівниками сам-самісінький і, як я вже сказав, нічого не знаю.

— А так! А гроші брати знаєш? — сказав великий і погрозив нагайкою.

— Візьміть ваші гроші назад і пустіть мене! — говорив ображений чоловік і вже хотів виймати рублі з череса.

— Диви, диви на нього, він хоче з нами гратися, сукин син! Коли ти нам зараз не скажеш, де ваше військо, ми з тобою жартувати не будемо. Раз, два: і висиш на гілляці. Зрозумів? Гроші сховай і купи собі хліба, бо так виглядаєш, наче місяць нічого не їв. Ти, отже, нічого не знаєш, як вам приказано з нами обходитись, коли ми прийдемо до вашого краю?

Чоловік вп’ялився з перестрахом в бесідника і не знав, що відповісти.

— Слухати маєш! Розумієш? Сліпо і без заперечення,— говорив бесідник нетерпляче.— Слухати — бачиш? — І він показав, як перше, на галузу ялиці по другий бік дороги, що вела через гору і тепер, покрита снігом, лише декому була знана.

— Я нічого не знаю,— каже чоловік, думає про свою жінку, свою невістку, котру лишив йому його син у заставу, що він вернеться. "Ви, батьку, дасте відповідь на тім світі за мою жінку, коли вона у вас не знайде рихту, а моя дитина умре з голоду, якби я не вернувся додому".

— Ні! Дайте мені спокій, добрі панове. Звідкіля я маю знати?

Тоді дав комендант кільком кінним знак; двоє з них жваво зіскочило зі своїх коней, зірвали з тіла кожух і почали його бити своїми нагайками. Він кричав і плакав, він просив, падав до ніг, що він нічого не знає, нехай

змилуються над ним! Через його сорочку почала проступати кров, лице также було криваве від ударів.

— Я не знаю, де наше військо,— кричав він.— Ніхто мені цього не казав. Я бачив тільки кількох жовнірів. Чотири, може, шість було, вони ішли кудись, я бачив здалеку. Але більше я нічого не знаю. Бог мені свідком, що нічого.

— Так. Чотири, шість, кажеш. І це кажеш ти допервa тепер. Іди зараз з нами і покажи, в якій це було, околиці. На тобі ще два рублі.— Гроші всунули йому за черес, а він тим часом обтирав кров з лиця своїм довгим рукавом від-сорочки і надягав кожух.

— Так. Направо чи наліво? — запитав той, хто виглядав комендантом.

— Мої ласкаві панове, мені треба додому, я несу сіль для маржини. Также купив я дечого іншого для дому. Мене там чекають. Моя жінка хора і лежить на печі, відколи син пішов на війну. Позвольте, нехай іду своєю дорогою. Ах ти, боже мій, ти бачиш моє горе!

І він хотів відлучитись від неприятеля. Але це нічого не помогло.

Його взяли всередину, і він з боязні перед новими ударами дибуляє між солдатами в роті і звертає насліпо в ліс направо. То тут, то там спадає їм на голову сніг з галузок. Ліс нині наче зачарований, такий гарний. Тиша в нім панує. Спокій, глибина немов принукає чоловіка що раз, то більше вглиб, щоби служити принукою для неприятеля. Так пройшло досить багато часу. Мужва іде — трап, трап... Галузки ломляться, дехто лає і сварить, але всі йдуть угору. То глибина лісу вабить і вабить, то тиша і спокій діють так незвичайно добре.

Раптом:

— Стій!

Усі стають як один. Стріл, звідкіля? Всі оглядаються. Очі всіх звертаються на чоловіка. Він дивиться на них, вони на нього. Здається, ніхто не дихає. Тихо, тихо. Свято. Раптом закашляло щось, може, п’ятсот ступнів нижче від них.

— Пст! — кладе комендант палець на уста.— Це австрійський патруль.

Шестеро людей жде на снігу. З одного разу лунають вистріли. Ніхто їх не рахує. Четверо людей падає, двоє вискакують, як олені, і зникають.

Одну мить мертве мовчання. Але зараз по тім підіймається гамір голосів, як з басових струн. Щораз сильніше й дикіше. Декілька людей біжать за втікачами, декілька оглядає лежачих. Вони мертві. Невідклично мертві. Між тим комендант сердиться, що не було більше війська, тільки шестеро людей. Рота ставляється, як перше, в ряди, затримує чоловіка з собою та йде дальше.

— Ошуканче! — чує чоловік звернені до себе слова.— Ти знаєш, де ваше військо. Говорити говориш добре, але неправду. Марш дальше!

Чоловік шкандибав в останнім ряді, напівоглушений страхом і болем, до того стережений зі всіх боків; про утечу нічого було й думати.

— Неси мені лопату! — сказав один із жовнірів останнього ряду, що несли нащось із собою лопати. Він мовчки взяв і поніс.

Хід — не приведи господи нікому такого ходу.

Так ішли, може, з півгодини, коли повз них на ввесь дух пробіг російський патруль, щось закричав й побіг далі. Рота вернулася й маршировала, перелякана.

— А ти, сукин сину, йди, звідкіля прийшов,— закричав до нього комендант знов,— але за кару, що взяв у нас гроші й обдурив, іди туди, де впав ваш патруль, і поховай його. Але вважай же, як ти цього не зробиш, ми знайдемо твою хату. Ні один жовнір не повинен лежати зверху. Ти не повинен відси піти, аж поки не скінчиш своєї роботи, хоч би це було навіть до завтра. А тепер "пашол".

Трап, трап по землі й по снігу, трап по дереві й сухих гілляках, щораз тихіше й дальше, щораз невиразніше. Нарешті тиша.

Чоловік, що дивився їм услід немов божевільний, спершися на лопату, відразу стрепенувся. Він перехрестився, немов яке лихо його минуло, й обернувся йти. Спочатку пішов у ліс, де лежало чотири трупи, котрі він мусив поховати перше ніж іти додому. Тепер на, маєш! Нехотячи став він убійцею чотирьох душ. Гей, гей, батьку! Гей, гей, матінко!.. Прийдіть і викопайте йому гріб. Чотири рази глибший, ніж гроби тих, що полягли і що сповняли лиш те, чого від них вимагали обов’язок і вірність; вони чесно полягли! Тут у лісі найдуть спокій. Він їх поховає й згодом поставить над ними хрест. Він, що тільки один знає, як те все було.

Він копав, і земля подавалася. Вона не дуже ще замерзла. Іній на галузках смерек ворушився часом від його рухів і падав на нього то тут, то там без звуку. Він тяжко працював. Він повинен бути радий, що живий вирвався. Що скажуть жінка, невістка й унук, коли він стане перед ними з закривавленою сорочкою й напухлим лицем? З ним трапилось нещастя, якого не траплялось ні з ким з його предків і навіть ні з ким у селі до цього часу. Так, хвалити бога, що хоч принаймні втік з душею. І однак чого йому було так невимовно тяжко на душі? Прецінь небезпека минула.

Так, небезпека минула — але... чи він справді видав що неприятелеві — нараз спало йому на думку питання. Він цього не знав. Патруль — це ще не військо. Це тільки припадок, що вони його стрінули, бо він бачив декілька австрійських жовнірів дуже рано, як виходив з дому, здалека в

протилежнім майже напрямі. Крім цього, його мучили неприятелі, били його тіло і скалічене лице горіло, як вогонь, подекуди ще йшла кров. А тих пару рублів, що йому силою втиснули в руки і що він їх узяв, понесе до панотця й запитає, що йому з ними робити, може, відправити поминальну службу божу за чотирьох, що впали в бою. Або, може, просити панотця, щоби був ласкав відправити службу божу за його сина, хай поверне живий і нескалічений додому. Панотцеві также все скаже. Все, до найменших подробиць. Але тепер не сміє звідти відійти, поки всі чотири мерці не будуть поховані. Він це їм винен, щось говорило йому.

Хотів їх разом у два гроба вложити, а іменно — два нині, два завтра. Для того, не переставати, не спочивати, тільки працювати; може также статись, що неприятель завтра сюди прийде й погляне, а тоді... і його протрясла думка про козаків...

Він поглянув на чотирьох мерців. Двоє лежало боком, один горілиць, а четвертий, що видимо був поцілений ззаду, лицем до землі.

Щось немов його підганяло. Часом розгинався, зітхав і стирав зіпріле чоло рукавом. У його грудях щеміло дивне зворушення. Нещастя. Нещастя його нині не покидало, дома ждав його нетерпеливий погляд синової маржини, майже чув її тужне ревіння. Мабуть, там щось сталося, щось таке, що йому навіть не снилось. Він попав у руки неприятеля. Говорив це, чого сам по собі не сказав би ніколи ні за яку ціну. Тепер має при собі неприятельські гроші, гарні блискучі гроші, що починають його турбувати, а що найгірше, мусив бути свідком, як полягло четверо його земляків. Мусив "за кару" копати гроби і ховати трупи.

Боже, боже! Чому ти цього хотів? Чому це сталось? Що доброго з цього вийде? Доброго або злого. І коли би навіть... яке ж це буде добро? Поля, ниви будуть знищені. Вони непривичні, щоб їх кров’ю напувати. Ниви, ниви! Гей, гей! — щось кричало в його грудях.— Чиї руки будуть вас обробляти? Яке збіжжя буде на вас хвилюватись?

З такими й подібними розпучливими думками копав дальше.

При копанні поглядав часом на чотирьох мерців, і довше, ніж того хотів, затримувався його погляд на тому, котрий лежав ниць.

Але тому, що цей нічим від других з поверховності не відрізнявся, копав він дальше. Копав майже гарячково. Чоловік, що лежав ниць, спонукував його квапитись. Чому? Для чого? — неясно промайнуло в його душі. Неприятель нині не прийде та не погляне. Незадовго стане смеркати. Так, скоріше, скоріше; треба скоро копати, скоро скінчити гріб. Якнайшвидше поховати мерців. А потім — додому! Як сказано, він копав майже гарячково. Вже положив двох перших мерців, що лежали ближче нього... Він їх, як двох братів, прикопав, положивши їм на груди руки навхрест. Він почував себе немов поєднаним з богом або з чим іншим. Що це було, не знав. Так йому було на серці, немовби яке добро учинив, однак ненадовго. Коли перший гріб присипав, відійшов, щоби спочити й після того йти додому. Думка про маржину все-таки витискалася понад усім, що він почував. Йому здавалося не один раз, немов чує, як вона реве за його плечима. Спочатку близько, потім также й здалека. Вже встав, щоби піти геть, але раптом щось змусило його повернути голову. Він це зробив, і несвідомо, наче слухаючи внутрішнього, невідкличного приказу, шукало його око нововикопаного гробу між деревами. Не здаючи собі ясно справи, чому,— прошибло його почування, що мусить оглянути гріб. Разом з тим почував, що він його не побачить із-за дерев, із-за покритих інеєм галуз, однак стежив за ним між конарами.

Ні, він не побачив нічого. Нехай, як хоче, сюди-туди стежить, не побачить новонасипаного гробу і двох цих, що під ним спочивають.

Стояв і вагався.

Він уже скінчив свою роботу; двоє, як він собі наперед постановив, уже спочивало в землі. Завтра зробить те ж саме з останніми двома.

Отже, може тепер спокійно вертати додому. Вже робить кілька кроків наперед, але знов стає. Не може дальше йти. Щось його затримує. Нехай буде, що хоче, він мусить раз глянути на гріб, чи все в порядку... чи все.. він сам не знає, що... так, чи все так є, як повинно бути. Сплюнув крізь зуби далеко від себе, повернувся рішуче і звернув у ліс. Тиша й спокій огорнули його. Тиша, якої не зауважив дві-три години перед тим. Він пішов у глибину, де лежало двоє не похованих ще мерців і також свіжий гріб. Мусить ще раз глянути. Ще туди лиш кілька кроків. З очима, зверненими в бік гробу, приходить все ближче і ближче. Так,— це свіжо висипана могила. Під нею лежать дві молоді жертви. Він оглядає її ще хвилину. Нараз, не будучи цілком свідомий цього, відчуває, як його очі щось немов приковує до двох мерців, що лежать недалеко. Один, що лежить боком, має спокійні молоді риси, а другий, що лежить ниць,— що з другим? Він має щось у собі (його лиця не видно)... у плечах... у волоссі... у шиї, щось, що будить у його серці тугу, страх. Так це все веліло йому коротеньку хвилину, таку ледве помітну, проминаючу хвилину затремтіти. Почуття, перемішане з жалем і втіхою, прошибло його та майже рівночасно сам у себе втягнув свій зір. Це все діялося мить. Передчуття... спогад і разом з цим його думки полетіли в його стайню, немов вигляд чоловіка, якого не міг бачити з лиця, відводить його думки з якоїсь причини в сторону маржини, що німо, цілими годинами, глядить і жде на нього. Нараз ступає він уперед. Того не свідомий, що він цього хоче.. Але він це робить. Йде до обох мерців. Його погляд спокійно пробігає по тім, що лежить боком, а з нього перескакує нагло на зверненого до землі. Вціплюється в нього, і йому дивно на душі. Ці плечі... ця шия... це волосся, це все пригадує йому когось. Кого? Та почування його неясне, як і враження в ту мить. Він нічого не знає і навіть це забув, що нині з ним трапилось. Ні про що не думає, тільки замість того приссався своїми очима в полеглого. Чи його відвернути, положити навзнак? Ні. Він це зробить завтра. Тепер треба йому йти. Між тим, може, він ще живе. Ах, що йому досі ще ані разу не впало на думку зробити це й поглянути. Також й тепер він вагається. То притягає його щось до мерця, то знов відпихає. Його збирає ляк, немовби мав стрінутися з живим поглядом. Раптом у його серці щось так гаряче закипіло, що він підносить руку та оглядає її. Вона кілька разів

обвинута мосяжним ланцюжком, та вона сама холодна і штивна. Його морозить, ляк зібрав його; він глядить мов божевільний на мерця. Волосся наїжилося, він хапає мерця дико, сильними руками підносить його раптово, як дитину, і — його погляд падає на риси його власного сина.

Мертве тіло впало до землі, і разом з ним живе...

Це кричала не людина, не батько, це кричав дикий, смертельно ранений звір.

Його власне, одиноке дитя... мертве.

Його голова лягла на груди сина, але не плакав.

Так проминуло досить багато часу. Потім притиснув до себе мерця... стряс ним, кричав до нього — все даремно. Крики губились у лісі.

— Встань, мій сину, піднеси голову, розкрий очі, уста і скажи: "Тату, я живу. Я не вмер. Я — твій син, твоя одинока дитина!" Мій сину! — скричав зовсім як шалений до нього, обтирав його лице, рвав його одіж і ссав його рану. Не знав майже, що робить.

Може, він ще не вмер; може, тільки задубів. Ах, ні! Умер, умер. З його вини, через його злочинство. Чому неприятель не застрелив його? Чи то ж не він лежить — не його поцілив вистріл у плечі?

Боже, дай відповідь! Як це ти допустив, щоби люди подуріли та щоби батько йшов на сина! Ближній нз ближнього... або, може, це судний день?..

Тихо стоїть ліс.

Спокійна і принадлива його глибінь.

Він наново підніс голову з грудей сина і глянув майже не при собі в цю глибінь.

Чи він що бачив? Чи хто кружив коло нього?

Ні! Все було як перше. Тільки згори почали падати великі клапті снігу. Обережно, вимірено й так без звуку, немов щоби не перервати околичної тиші. Може, яке диво йшло лісом, а може, щось друге, потім повіяло по галузках легким вітром. Іній падав як з невидимої руки, вмивав лице сина й засипав батькові голову. Потім затихло й усе стояло непорушно. Але ненадовго.

Все ріс і ріс шум. Це збудило батька. Він устав.

Щось сталося. Щось. Велике, велике. Він винен тому; на це, що з собою носити має, не вистарчить йому його сили. Він уже не піде до села. Нехай виздихає маржина, нехай до смерті зареветься. Його син, його дитина жде — він тепер має що іншого робити. Він цього так не кине, поки місяць зійде — тим краще. Він мусить докінчити свою роботу.

Тепер усе одно. Його чи так, чи сяк усі осудять.

Але це не те, що займає його розум.

Це головне, що його дитина нежива, і що він тому виною.

Бере лопату й копає другий гріб. Але не тут у безпосередньому сусідстві першого, тільки подалеки побіч високої смереки. Вона має конарі такі сильні й широкі, такі величні, що охоронить, як у хаті, перед усім його дитину.

Так, так!

Копав і плакав. Говорив до сина, немовби цей стояв біля нього; говорив до себе. Про своє нещастя. Говорив про свою жінку, про невістку, яку син покинув під його опікою, а він йому заручив за її щастя і мав бути миротворцем, як коли між нею і матір’ю прийде до сварки. Про своє внуча, яке він мав навчити молитов, якби батько далеко на чужині поляг або якби трапилось йому яке друге нещастя. Все він.

— Я!! — кликнув голосно й захлипав.— Твій батько, моя дитино, твій батько. Я дав тобі життя, дав благословенство на тяжку дорогу і дав тобі смерть! Я!!

Другий гріб готовий, і він положив у нього обох мерців. Спершу чужого, потім свою дитину.

Нехай земля тобі буде пером, моя дитино! — шептав він зі сльозами й засипав гріб.— Спи, мій сину, спи, батько тобі добре постелив. Твоя мати заспіває тобі колисанку і твоя молода жінка также.

Раптом перервав себе й устав відразу, як свічка, просто. По його тілі пробігло тремтіння, потім підіймає з землі торністру, завдає собі її на плечі, ще раз кидає оком на могилу сина й відходить. Віддаляється швидким кроком щораз дальше від могили, "забиває" від часу до часу руки, стає, дивиться кругом себе й нічого не бачить. Также й цього не бачить, як з боку від нього немов з-під землі виринає австрійський вахмайстер. Він уже давненько за ним стежить і прилучається до нього.

— Стій! — кричить він.

Чоловік здригається, дивиться на нього і стає як вкопаний. Вахмайстер кладе йому руку на плече.

— Що з тобою? — питає суворо й показує торністру на плечах чоловіка.— Звідкіля це маєш?

Спочатку нещасний мовчить. Він хоче сказати... він хоче все сказати... але це так багато. Він майже не при собі. Смерть сина... його жінка... молода невістка... кара, маржина. Все!

— Я... я...— це все, що може видушити з себе, мовкне.

— Так? — сказав вахмайстер і зміряв чоловіка суворими очима.— Звідкіля в тебе торністра?

— Торністра? — запитав той, мов не при собі.— Яка торністра?

— Та оця же, оця,— що несеш на плечах, чи ти сам собі її не прив’язав? Ти!!

Чоловік заскомлів. Рівночасно закрив обома руками собі лице і хитав головою.

— Так, так,— белькотав,— торністра, її взяв з собою. Вона від нього, від нього. Я взяв для себе, для його матері, його жінки і його дитини. Ай, пане! — і з тим він став плакати.

— Говори, чоловіче, що сталось. Поляг твій син? Тоді ти допервa не смієш собі її затримувати. Чи ти знаєш, що за це можуть покарати? Віднеси її зараз на своє місце. Зараз. Зрозумів?

— Ах, пане! — сказав чоловік і підніс руки як на молитву.— Я вам усе скажу, з усього висповідаюся, як перед богом... хоч він усе-усе знає, все бачив. Найщирішу правду вам скажу, бо знаю, що мушу вмерти. Мушу, пане! — майже закричав.— Мушу! Моє нещастя прояснило мені світ, бо досі я нічого не бачив. Моя душа дістала очі, й ви повинні в них заглянути. Перше душа моя була замкнена. Ніхто не мав замка до неї...

— говорив, запинаючись.— Аж моє нещастя, що повзло за мною. Крок за кроком. Пане, крок за кроком,— сичав проразливо понурим таємничим шепотом.— Тихо, як тінь при місячнім світлі, аж прийшло вже воно до мене й виссало мені розум, бо я всього цього не хотів. Я ходив купити солі для маржини мого сина, й мої думки навіть слідів нещастя не шукали. Вони були при маржині дома, при моїх клопотах і при праці, при жінці і при них...— Раптом перервав і зсунувся до ніг узброєного.— Я сповідаюся перед вами, я сповідаюсь у всьому перед вами. Може, бог зіслав вас мені на дорогу, бо я не знаю, що мені робити, знаю тільки, що вмерти мушу.

І він висповідався. Тяжко дишучи, часом схлипуючи, часом рвучи собі волосся на голові або підносячи руки до неба,— все розказав. Від першого кроку, котрий зробив нині від своєї хати, про стрічу з неприятелем, про все аж до хвилі, коли його стрінув. Докладно і правдиво.

— Бо я знаю, що нічого мені не ждати, тільки смерті,— повторив він раз і другий і закінчив свою сповідь.

— Чому ж виговорив ти про патруль? — спитав вахмай— стер.

— Спитайте краще, пане, чому я радше не дав себе до смерті забатожити. Чи я ж думав? Чи людина що знає? Бачить, що буде? Чому! — додав він і валив себе кулаком у груди, аж гуло, і глядів якусь хвилю мовчки, без слова, перед собою, наче щось здалека побачив, що його приваблювало. Раптом звернувся до вахмайстра.— Де є цей святий пан, — говорив,— про котрого каже піп, що спаситель дає такого кожній людині для охорони, щоби беріг людину, вчив, що треба робити, а що ні? Може, він був би мене остеріг перед нещастям...— додав, гірко посміхаючись, і дивився, як перед тим, у даль.— Він, певно, также поляг, бо інакше не пішов би батько на сина, християнин на християнина. Чи пішов би він?

Вахмайстер слухав мовчки, дав йому виговоритися, потім сказав коротко, приказуючи:

— Вперед!..

Вони йшли мовчки.

Чоловік перед узброєним, а той за ним.

Сніг не переставав іти. Старий зняв шапку, і сніг розтавав йому на голові.

Раптом він став. Несподівано відкинув голову назад, наче дуже зморений, так, що його сиві кучері спадали йому на плечі, і заплющив очі. По хвилині, збираючи рівночасно всі свої сили, зачав:

— Прошу вас, пане, підіть відтак від хати до хати та розкажіть про мене, про юду, нехай стережуться стати такими, як я.

І знов по хвилині, в якій узброєний дивився на чоловіка, як на хорого в гарячці або божевільного, сказав він:

— Двоє не простять мені мого нещастя. То є душа мого сина, а потім наша нива. Може, я ще здиблюсь на тім світі з моїм сином, і може, він простить мені, що я завинив. Може. Але моя нива, цей кусень землі, яка походить з діда-прадіда і яку обробляли руки мого сина, з нею я ніколи не здибаюсь, і вона не простить мені ніколи, що я зробив її сиротою й відняв у неї руки, які її обробляли. Потім мій малий унук...

Та тут він перервав раптовно, і по його тілі пробігло, як перше, тремтіння. Нараз став і запитав:

— Чи мене повісять, чи розстріляють? Як думаєте, пане?

— Можуть тебе также помилувати.

— Як то?

— Можуть тебе засудити навік до в’язниці.

Чоловік остовпів з переляку, побілів, немов з його лиця зійшла кров до останньої краплі, потім сказав, немов його нутро раптом замерло:

— Тоді не вмерти мені відразу, а вмирати поволі до кінця.

— Як ти це розумієш?

Хлоп нічого не відповів.

— Моя нива не дозволить мені вмерти відразу,— сказав він згодом коротко й твердо.

— Що ти говориш?

— Так. Вона мене мучитиме кожної весни за мої і його руки. Ах, ви цього не знаєте, ви, що не є хлопами і не робите коло землі. Вона жде рук при сході сонця і при світлі місяця, жде нас, коли зеленіє і збіжжя колишеться якнайкраще, все й кожного часу нас дожидає, поки не прийдемо й не дамо їй того, що ми їй давали відтоді, як почалось наше життя. Працю, пане! — сказав він, став і зі своєю клепанею нахилився глибоко та з пошаною діткнувся землі хребтом своєї руки, немов віддаючи їй честь востаннє.— Пане! — сказав він.— Я вам зі всього висповідався, я у всьому признався, так іду з вами і знаю, що ніколи не прийдеться вже мені йти тою самою дорогою, що мене жде смерть. Чи не могли би ви вволити моїй просьбі?

— Чого хочеш?

— Ще раз до мого сина,— сказав він з рішучим супокоєм.— Попрощатись з його могилою, з ним. Не бійтесь,— додав він, коли стрінувся з недовірчивим поглядом вахмайстра.— Від долі ніхто ще не втік. Лишайтесь тут чи йдіть за мною, мені все одно. Зі сто кроків... потім ліс, і в нім під смерекою мій син... Гай, гай, мій сину! — кликав він, якби був сам-самісінький.— Востаннє несуть мене ноги до тебе. Другий раз уже не підуть цею дорогою. Дозволяєте, пане? Це моя остання просьба.

Великі, здичілі, жадібні очі повисли на устах узброєного жандарма.

Що йому було робити?

Хитнув головою.

Коли чоловік пішов назад і потім зник у лісі, звернув свої кроки туди также і вахмайстер. Він ішов за слідами ніг, що показували хиткий хід чоловіка. Зламаний останній хід.

У лісі тихий шум.

Вахмайстер стояв на краю лісу, дивився в його глибінь і слухав. Глибінь нічого не зраджувала. Шум однотонний і сніг зсувався на землю нечутно. Він був м’який і ніжний.

Коли по якімсь часі не було видно чоловіка, вступив жандарм ще дальше в ліс. Тут найшов дві могили. На одній з них, що стояла під охороною шляхетної смереки, лежав баранячий кожух і шапка, і в одній перистій кишені великий кусень камінної солі, а побіч російські гроші. Сам чоловік був мертвий. Довгий барвний вовняний пояс і галуза шляхетної смереки зіслужили йому останню службу.

Спокійно, без поспіху, рівномірно, як віддих, спадали ще якийсь час клапті снігу. Потім перестали. Все останнє довкола немов на щось ждало.

Ліс, поодинокі дерева на його краю — і далеко від цього місця, там, глибше в долині, одинока хлопська хата. Маленькі, обмащені вапном, ясно освітлені віконця, широко відчинені ворота й відчинені двері стайні...

Коли сутінок минув, надійшла ніч. Мовчазна місячна ніч…

Чернівці, 11 листопада 1915 р.